

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך שלושה עשר
בעקבות הזוהר
ב

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

עריכת מחקר: ד"ר נעמה בן שחר
עריכת לשון: ישראל חזני
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע

Arcadia – a charitable fund of Peter Baldwin and Lisbet Rausing

משרד התרבות והספורט

ציור העטיפה מתוך "חלונות ארדון", הספרייה הלאומית בירושלים
צלם: שמעון יאיר כהן
עיצוב העטיפה: לוטה עיצובים, ירושלים

מסת"ב 978-965-227-369-7

מספר קטלוגי 185-1101

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תש"ף
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

הדפסה: דפוס פרינטיב

כולם בירושלים

התוכן

כרך שלושה עשר

9 פרק ראשון: חלופה אקסוטריט לזוהר – ספר "מערכת האלהות"
א. מעמדו של ספר "מערכת האלהות" בתולדות תורת הסוד 9
ב. מסורת לעומת פילוסופיה 12 ג. "מערכת האלהות" וחוג הזוהר 19
ד. אמונת האחדות 22 ה. מערכת הכינויים 22 ו. "עשר ולא תשע" 27
ז. תהליך האצילות 28 ח. "שיעור קומה" 31 ט. סוד המילה 35
י. בריאת העולם והאדם 37 יא. כוחות הרע 42 יב. התפילה המיסטית 50

56 פרק שני: הזוהר כפרשנות ופרשנות הזוהר – ר' מנחם ריקאנטי
א. מעמדו ההיסטורי של ר' מנחם ריקאנטי 56 ב. ר' מנחם בן בנימן –
איש אחד או שניים? 59 ג. ר' מנחם ריקאנטי והזוהר 61 ד. הרהורי
כפירה 66 ה. עצמות וכלים, אין סוף וכתר 68 ו. עילת העילות,
עשר הספירות והעולם הנברא – הקדמת פירוש התפילות 78 ז. טומאה,
טהרה ודמונולוגיה 90 ח. קללת הגלות והציפייה לגאולה 93 ט. חופש
הבחירה 97 י. שמע ישראל 102 יא. נספח: חיקוי הזוהר ופירושו – ר' יוסף
אנג'לט 108

117 פרק שלישי: חלופה לזוהר – המקורות הקדומים: ר' יוסף אשכנזי
א. מעמדו ההיסטורי של ר' יוסף אשכנזי וכתביו 117 ב. ר' יוסף אשכנזי
והזוהר 118 ג. יחסו של ר' יוסף אשכנזי לפילוסופיה 122 ד. חומר
יצירה ומערכת הספירות 129 ה. האותיות וגלגלי הספירות 131 ו. אין
סוף, כתר והספירות 133 ז. תורת הלשון 136 ח. הבריאה בצלם ומצוות
פריה ורביה 140 ט. תורת השמיטות 144 י. תרדמה, חלום ונבואה 145
יא. סיום ספר יצירה ומעשה הגולם 152 יב. מן הדיונים בתורת
ההשגחה 153

159 פרק רביעי: חלופה אוטריט לזוהר – "ספר התמונה" ושלוחותיו
א. חידת "ספר התמונה" 159 ב. "ספר התמונה" ושלוחותיו 162 ג. גרשם
שלום על "ספר התמונה" 166 ד. שמיטת החסד 172 ה. העולם השפל 175

ו. עידן הגאולה 177 ז. ארבעה ראשים לשי"ן 180 ח. השמיטות והתורות, הספירות והאותיות 182 ט. "סוד אילן האצילות" 183 י. "סוד אילן האצילות" – פתיחה 185 יא. פירוש קצר לספירות ולשמיטות 188 יב. תורת היסודות 198 יג. מאמר בדבר "ייחוד אלוהותינו ותורתנו לאומתנו" 202 יד. ישראל והגויים בספירת המלכות 205

פרק חמישי: חלופה לזוהר – ר' אהרן הבבלי בפירוש ספר יצירה לר' משה בוטריל 211
א. מקומו של ר' משה בוטריל בתולדות תורת הסוד 211 ב. דמותו של ר' אהרן "ראש ישיבת בבל" ותכליתו של החיבור 212 ג. בין פילוסופיה לקבלה 218 ד. הקדמת המחבר 221 ה. הבריאה והנבואה 226 ו. השימוש בשמות 229 ז. "עומק טוב ועומק רע" 231 ח. לימוד הסודות ופירוש פרד"ס 234 ט. סוד מטטרון 235 י. שאלת חלום 236

פרק שישי: "היריעה הגדולה" 242
א. ייחודה של "היריעה הגדולה" 242 ב. נהרות גן עדן ושלשלת הספירות 244 ג. המבול ומחזורי המציאות 246 ד. יום כיפור ומילה, ערלת הגוף וערלת הלב 249 ה. ספירת חסד 251 ו. ספירת תפארת 252 ז. הכרובים, המן והשבת 255 ח. ירושלים 257 ט. גבורה, גלות וגאולה 258

פרק שביעי: חלופה שיטתית לזוהר – "ספר ברית המנוחה" 262
א. מעמדו ההיסטורי של "ספר ברית המנוחה" 262 ב. זמנו של החיבור ויחסו לזוהר 265 ג. הקדמת הספר – שלשלת המסורת 268 ד. החכמה וקברות התאווה 271 ה. סוד הזיווג 277 ו. תפקידי המלאכים בתחום האנושי 283 ז. גלות וגאולה 291 ח. ישראל והעמים 294 ט. השבעת המלאכים 296 י. השבעת השדים 302

פרק שמיני: חלופה לזוהר – ספרי "הקנה" ו"הפליאה" למשפחת הקנה 308
א. מעמדם ההיסטורי של ספרי "הקנה" ו"הפליאה" 308 ב. "הקנה" ו"הפליאה" – ספרד או יוון? 312 ג. ביקורת החברה בספרי "הקנה" ו"הפליאה" 315 ד. היחס לזוהר ולר' אברהם אבולעפיה בספרי "הקנה" ו"הפליאה" 318 ה. המאפיינים הספרותיים של "הקנה" ו"הפליאה" 320 ו. סיפור המסגרת בפתיחת ספר "הקנה" 322 ז. המבוא לספר "הפליאה" – גילוי אליהו על הר הזיתים וגינוי המאגיה 329 ח. "שיעור קומה" – סוד "בצלמינו כדמותינו" 336 ט. מקור הרע – קין וצאצאיו 341 י. ספירת

הוד, מקור הרע, הגלות והגאולה 344 יא. לילית ותנין עֶנָר 348 יב. ספר
 "הקנה" – גלגול בבעלי חיים: סוד העריות 353 יג. ספירת יסוד – הצדיק
 והברית, ירושלים ושבט בספר "הפליאה" 358 יד. "הפליאה" – הכסא
 וההיכלות 361 טו. סוד עשר מכות מצרים 363 טז. ההשגחה האלהית –
 דיני שמים בספר "הקנה" 368 יז. טומאה וטהרה 372 יח. "הקנה" –
 שילוח הקן וגלות השכינה 378

פרק תשיעי: ר' מנחם ציוני – קבלה זוהרית באשכנז 385

א. מעמדו של ר' מנחם ציוני בתולדות תורת הסוד 385 ב. אמונה ומסורת
 כנגד הפילוסופיה 389 ג. מיון הכשפים 394 ד. אוב וידעוני 398
 ה. יובל ושמיטה 401 ו. השעיר לעזאזל 405 ז. מעמדן של ספירות
 הטומאה 406 ח. משרי שמן עד "מעשה ירושלמי" 412 ט. טעם בריאתם
 של הכוחות הדמוניים ומקומם במערכת הקוסמית 417 י. הממונים
 הערביים על ימות השבוע 425

פרק עשירי: "ספר האמונות" לר' שם טוב בן שם טוב –

ראשית הפריצה אל ההיסטוריה 432

א. הרקע ההיסטורי של "ספר האמונות" – משברים ותמורות 432
 ב. התפשטות הקבלה ומעמדה מול הפילוסופיה בשלהי ימי הביניים 438
 ג. שילוב הקבלה והפילוסופיה – ר' יוסף אבן וקאר 445 ד. ר' שם טוב –
 אוטודידקט: "לא ראיתי אור מימי בעונותי, ומנעורי גדלני כאב הגזרה
 והשמד" 448 ה. גורלו של "ספר האמונות" ועמדת משפחתו של ר' שם
 טוב 451 ו. הקדמת "ספר האמונות" – האסון שהביאה הפילוסופיה 455
 ז. סוד הנבואה 464 ח. הפתיחה ל"ספר תורת הספירות" – מעלת התורה
 על הפילוסופיה 468 ט. הטעמים הסודיים של המצוות 471 י. כוחות
 הרע 479 יא. תורת הנפש 488 יב. סוד הגלגול 498

פרק אחד עשר: סיכום – מאפייניה של תורת הסוד בימי הביניים 506

א. בין העת העתיקה לימי הביניים 506 ב. גבולות ימי הביניים 510
 ג. מאנונימיות להגיוגרפיה 514 ד. מהי קבלה? 520 ה. חוגי המקובלים 522

קיצורים ביבליוגרפיים כלליים 536

מפתחות 537

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

The Middle Ages

Volume XIII

Following the *Zohar*

II

The Zalman Shazar Center
Jerusalem

Research assistant: Dr. Na'ama Ben-Shachar

Director of publications: Haya Paz Cohen

Editor in chief: Yehezkel Hovav

Hebrew editing: Israel Hazani

Production editor: Noa Greenwald-Assis

The publication of this book was made possible by grants from

Arcadia—a charitable fund of Peter Baldwin and Lisbet Rausing

The Ministry of Culture and Sport—Culture Authority

ISBN 978-965-227-369-7

Catalogue No. 185-1101

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2020

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: Ronit Gilad

Printing: 'Printiv' Press

Table of Contents

Volume XIII Following the *Zohar*, Part II

Chapter One: An Exoteric Alternative to the Zohar: The Book Ma'arekhet ha-Elohut 9

- I. The Place of *Ma'arekhet ha-Elohut* in the History of Kabbalah 9 II. Tradition Versus Philosophy 12 III. *Ma'arekhet ha-Elohut* and the Circle of the *Zohar* 19 IV. The Belief in the Unity of God 22 V. The System of the Names of the *Sefirot* 22 VI. "Ten and Not Nine" 27 VII. The Process of Emanation 28 VIII. *Shiur Qomah*: The Divine Figure 31 IX. The Secret of Circumcision 35 X. Creation of the Universe and of Man 37 XI. The Powers of Evil 52 XII. The Mystical Prayer 50

Chapter Two: The Zohar as Exegesis and the Exegesis of the Zohar: Rabbi Menahem Recanati 56

- I. Rabbi Menahem Recanati's Place in the History of Kabbalah 56 II. Rabbi Menahem ben Benyamin: One Person or Two? 56 III. Rabbi Menahem Recanati and the *Zohar* 61 IV. Some Heretical Speculations 66 V. Divine Essence and Vessels: *Ein Sof* and *Keter* 68 VI. The Supreme Cause, the Ten *Sefirot* and the Created Universe: Introduction to the Commentary on the Prayers 78 VII. Purity, Impurity, Demonology 90 VIII. The Curse of Exile and the Expectation for Redemption 93 IX. The Freedom of Choice 97 X. "Hear O Israel" 102 XI. Imitation of the *Zohar* and Its Exegesis: Rabbi Joseph Angelet 108

Chapter Three: An Alternative to the Zohar – The Ancient Sources: The Writings of Rabbi Joseph Ashkenazi 117

- I. The Place of Rabbi Joseph Ashkenazi and His Writings in the History of the Kabbalah 117 II. Rabbi Joseph Ashkenazi and the *Zohar* 118 III. Rabbi Joseph Ashkenazi's Attitude towards Philosophy 122 IV. Matter, Form and the System of Divine Emanations 129 V. The Letters of the Alphabet and the Wheels

of the *Sefirot* 131 VI. *Ein Sof*, *Keter* and the *Sefirot* 133 VII. The Theory of Language 136 VIII. Creation in the Divine Form and the Commandment to Multiply 140 IX. The Theory of the *Shemitot* 144 X. Sleep, Dreams and Prophecy 145 XI. The Conclusion of the Book of Creation and the Making of a *Golem* 152 XII. Discussions of Divine Providence of the Universe 153

Chapter Four: An Esoteric Alternative to the Zohar: Sefer ha-Temunah and Its Followers

159

I. The Riddle of *Sefer ha-Temunah* 159 II. *Sefer ha-Temunah* and the Works that Followed Its Doctrines 159 III. Gershom Scholem's Analysis of *Sefer ha-Temunah* 162 IV. The *Shemitah* of *Hesed* 166 V. The Lower World 172 VI. The Age of Redemption 175 VII. The Four Heads of the Letter *Shin* 177 VIII. The *Shemitot*, the Laws, the *Sefirot* and the Letters 180 IX. The Treatise: "The Secret of the Tree of Emanations" 182 X. The Introduction to the Treatise 183 XI. A Short Commentary on the *Sefirot* and *Shemitot* 185 XII. The Doctrine of the Elements 188 XIII. "A Treatise on the Unity of Our God, Our *Torah* and Our Nation" 198 XIV. Israel and the Gentiles in the *Sefirah* of *Malkhut* 202

Chapter Five: An Alternative to the Zohar: "Rabbi Aharon the Babylonian" in the Commentary on the Book of Creation by Rabbi Moses Bottreil

211

I. The Place of Rabbi Moses Bottreil in the History of Kabbalah 211 II. The Figure of "Rabbi Aharon the Babylonian" 212 III. Between Philosophy and Kabbalah 218 IV. The Author's Introduction 249 V. Creation and Prophecy 251 VI. The Use of Holy Names 252 VII. "The Depths of Good and Evil" 255 VIII. The Study of Secrets and the Meaning of *PARDES* 234 IX. The Secret of Metatron 234 X. "Dream Question" 236

Chapter Six: "The Great Parchment"

242

I. The Unique Character of the "Parchment" 242 II. The Rivers of the Garden of Eden and the System of the *Sefirot* 244 III. The Deluge and the Cycles of History 246 IV. The Day of Atonement, Circumcision, The Foreskin of the Body and the Foreskin of the Heart 249 V. The *Sefirah*

Hesed 251 VI. The *Sefirah Tiferet* 252 VII. Cherubs, Manna and the Sabbath 255 VIII. Jerusalem 257 IX. Power, Exile and Redemption 258

Chapter Seven: A Systematic Alternative to the Zohar: The Book Berit ha-Menuhah 262

I. The Place of *Berit ha-Menuhah* in the History of the Kabbalah 262 II. Its Date and Relationship to the *Zohar* 265 III. The Introduction: The Chain of Tradition 268 IV. Wisdom and the “Graves of Desire” 271 V. The Secret of Coupling 277 VI. The Roles of Angels in the Human Realm 283 VII. Exile and Redemption 291 VIII. Israel and the Nations 294 IX. Invoking Angels 296 X. Invoking Demons 302

Chapter Eight: An Alternative to the Zohar: The Qaneh Family's Books of Qaneh and Peliah 308

I. The Place of the Books *Qaneh* and *Peliah* in the History of Kabbalah 308 II. Where Were the Books Written: Spain or Greece? 312 III. Social Criticism in *Qaneh* and *Peliah* 315 IV. The Attitude of These Works to the *Zohar* and to Rabbi Abraham Abulafia 318 V. Literary Characteristics of *Qaneh* and *Peliah* 320 VI. The Narrative Framework of the Book *Qaneh* 322 VII. The Introduction to the Book *Peliah*: The Revelation of the Prophet Elijah on the Mount of Olives and the Rejection of Magic 329 VIII. *Shiur Qomah*: The Secret of the Divine Image 336 IX. The Source of Evil: Cain and His Dynasty 341 X. The *Sefirah Hod*, the Origin of Evil, Exile and Redemption 344 XI. Lilith and the Blind Snake 348 XII. Reincarnation in Animals in the Book *Qaneh* 353 XIII. The *Sefirah Yesod*: The Righteous and the Covenant, Jerusalem and the Sabbath in the Book *Peliah* 358 XIV. The Throne and the Divine Palaces in the Book *Peliah* 361 XV. The Secret of the Ten Inflections Over Egypt 363 XVI. Divine Providence – “The Laws of Heaven” in the Book *Qaneh* 368 XVII. Impurity and Purity 372 XVIII. “Releasing of the Nest” and the Exile of the *Shekhinah* in the Book *Qaneh* 378

Chapter Nine: Zoharic Kabbalah in Ashkenaz: Rabbi Menahem Ziyoni 385

I. The Place of Rabbi Menahem Ziyoni in the History of the Kabbalah 385

II. Faith and Tradition Versus Philosophy	389
III. The Classification of Magical Powers	394
IV. Invocation of the Dead	398
V. Jubilee and <i>Shemitah</i>	401
VI. The Goat Sent to <i>Azazel</i>	405
VII. The Position of the <i>Sefirot</i> of Evil	406
VIII. The Princes “of Oil” and the Story of the Jerusalemite	412
IX. The Purpose of the Creation of the Demonic Powers and Their Place in the Cosmic Order	417
X. Arabic Rulers of the Days of the Week	425

Chapter Ten: Sefer ha-Emunot and the Beginning of Kabbalah’s Intrusion into History

432

I. The Historical Context: The Persecutions and the Mass Conversions to Christianity	432
II. The Spread of the Kabbalah and Its Position Versus Philosophy in the Late Middle Ages	438
III. Union of Kabbalah and Philosophy: Rabbi Joseph Ibn Waqqar	445
IV. Rabbi Shem Tov – Autodidact: “I Have Never Seen the Light, Because of My Sins, and from My Youth I Have Been Raised by the Pain of Persecutions and Mass Conversion”	448
V. The Fate of <i>Sefer ha-Emunot</i> and the Position of Rabbi Shem Tov's Family	451
VI. Introduction to <i>Sefer ha-Emunot</i> : The Disaster Brought On by Philosophy	455
VII. The Secret of Prophecy	464
VIII. The Introduction to the Book – “The Doctrine of the <i>Sefirot</i> ”: The Torah above Philosophy	468
IX. The Secret Reasons of the Commandments	471
X. The Powers of Evil	479
XI. The Doctrine of the Soul	488
XII. The Secret of Reincarnation	498

Chapter Eleven: Characteristics of Medieval Kabbalah

506

I. Between Ancient Times and the Middle Ages	506
II. The Boundaries of the Middle Ages	510
III. From Anonymity to Hagiography	514
IV. What is Kabbalah?	520
V. Circles of Kabbalists	522

General Bibliographic Abbreviations

536

Indices

537